

הרב אהרן כהן
 ר"מ וראש כולל עליון ע"ש גרוס,
 ישיבת רבינו יצחק אלחנן

קונטרס בענייני תלמוד תורה

הקדמה

בקונטרסי זה אנסה לבאר כמה פרטים חשובים במצות תלמוד תורה. במיוחד, אשתדל להוכיח, עד היכן שידי מגעת, איך פסק הרמב"ם. קונטרס זה מוגש לכבודו של מו"ר רשכבה"ג שליט"א, שמתוך חיבוריו ובעיקר מרוב התורה שבעל פה שלימד במשך הרבה שנים של הרבצת תורה, כן ירבו וימשיכו, הרבה גבולות ישראל תלמידים והעיר והאיר על סוגיות ועניינים שונים בכל מקצועות התורה ממש.

בגמ' ברכות דף טז עמוד ב' איתא: „ר' חייא בתר דמצלי אמר הכי יהי רצון מלפניך ה' אלקינו שתהא תורתך אומנותנו ואל ידוה לבנו ואל יחשכו עינינו.“ המשך תפלה זו צ"ע. אבל הכוונה היא לפסוק במגילת איכה אשר שם הנביא מקונן: על זה היה דוה לבנו על אלה חשכו עינינו על הר ציון ששמש שועלים הלכו בו. חז"ל כבר הודיעו לנו שמיום שחרב בית המקדש אין לקב"ה אלא ד' אמות של הלכה בלבד. ד' אמות היינו רשותו ומקומו של אדם. בעל ההלכה, לומד התורה, מקומו, ד' אמות שלו, הוא מקום השראת השכינה. זה שתורתו אומנותו, שמוסר נפשו ומאודו וזמנו ללימוד התורה ולהרבצת התורה, אצלו יש השראה תדירית, ובמקום שיש השראה כזאת אי אפשר ליפול אל תוך מבוכת חרבן וגלות, להרגשה המעורפלת של דווי הלב וחשכת העינים. אור התורה מחייהו ומי שעמיה שריה נהורא משרה ברוחו עליו, מעודדו ומחזיק בו בכל עת. לזה אנו מתפללים. שתהא תורת ה' אומנותנו ואל ידוה לבנו ואל יחשכו עינינו.

את זה הדרך הורה לנו והראנו מו"ר שליט"א. תורתו אומנותו תרתי משמע. אומנותו פירוש עסקו. משאו ומתנו רק בה. בהתמדה נפלאה. מוחו וכל מאודו עסוקים בבירור דרכיה ושיטותיה, הוגיה ומפרשיה. ואומנותו פי' כשרון פעולתו, כאומן במלאכת יד, מי שיודע לאמן את ידיו הרב לו בחכמה עצומה ובכשרונות מפליאים ומבהילים. ויהא רעוא שיזכה מתוך בריות גופא ונהורא מעליא להמשיך באומנותו של תורה ללמד תורה לעמו ישראל עמו"ש אכ"ר.

א. בקונטרסי רציתי לבאר דברי הגמ' בברכות דף לה, עמוד ב' ובמנחות דף צט עמוד ב' ובנדרים דף ח', עמוד א. ומתוך כך לברר שיטת הרמב"ם בפ"א ופ"ג מהל' תלמוד תורה ודבריו בסוף הל' שמיטה ויובל. לבסוף אדון בדברי הר"ן בנדרים, שם. קונטרס זה הוא בב' חלקים והחלק הראשון הנני מציע לכם בזה.

ב. נתחיל בגמ' ברכות דף לה, עמוד ב':

ת"ר ואספת דגנך מה ת"ל לפי שנא' לא ימוש ספר התורה הזה מפיו יכול דברים ככתבן ת"ל ואספת דגנך הנהג בהן מנהג דרך ארץ דברי ר' ישמעאל ר"ש בן יוחי אומר אפשר אדם חורש בשעת חרישה וזורע בשעת זריעה וקוצר בשעת קצירה חדש בשעת דישה וזורע בשעת הרוח תורה מה תהא עליה אלא בזמן שישראל עושין רצונו של מקום מלאכתן נעשית ע"י אחרים שנא' ועמדו זרים ורעו צאנכם וגו' ובזמן שאין ישראל עושין רצונו של מקום מלאכתן נעשית ע"י עצמן שנא' ואספת דגנך ולא עוד אלא שמלאכת אחרים נעשית על ידן שנא' ועבדת את אויביך וגו' אמר אביי הרבה עשו כרבי ישמעאל ועלתה בידן כר' שמעון בן יוחי ולא עלתה בידן א"ל רבא לרבנן במטותא מינייכו ביומי ניסן וביומי תשרי לא תחזו קמאי כי היכי דלא תטרדו במזונייכו כולא שתא: אמר רבה בר בר חנה א"ר יוחנן משום רבי יהודה בר' אלעאי בא וראה שלא כדורות הראשונים דורות האחרונים דורות הראשונים עשו תורתן קבע ומלאכתן עראי זו וזו נתקיימה בידן דורות האחרונים שעשו מלאכתן קבע ותורתן עראי זו וזו לא נתקיימה בידן

קושיית ר' ישמעאל היא על ההבנה הפשוטה של הפסוק בספר יהושע לא ימוש ספר התורה הזה מפיו והגית בו יומם ולילה. וכו'. אם נאמר שלא ימוש פירוש לא ימוש כלל, פשוטו כמשמעו, א"כ איך נפרש ענין ואספת דגנך שלר' ישמעאל הוא הוראה והדרכה איך להתנהג כשהיהודי שומע לדברי ה' ולמצוותיו? והפסוק מתחיל והיה אם שמוע תשמעו ושוב בא הפסוק שם ואספת דגנך וכו'. א"כ אסיפת הדגן, וכל המלאכות הדרושות והנחוצות לתכלית הזאת, הנן במסגרת השמיעה למצוות השם. זאת אומרת שגם הלומד תורה הוא בכלל. גם הוא יכול לאסוף דגנו. וא"כ איך יתפרש פסוק זה דלא ימוש? לכן טען ר' ישמעאל: הנהג בהן מנהג דרך ארץ.

רש"י מפרש בד"ה מנהג ד"א: שאם תבא לידי צורך הבריות סופך ליבטל מדברי תורה". רש"י רוצה בזה להדגיש שלר' ישמעאל לא רק שאין זה סתירה ללימוד התורה, אלא שזה קיום. שאחרת יבא סו"ס לידי ביטול תורה. וכוונתו למה שאמרו חז"ל, וכל תורה שאין עמה מלאכה סופה בטלה וגוררת עוון".

ר' ישמעאל לא פירש לנו איך הוא מיישב את הסתירה בין הפסוקים. כנראה, הבנתו בפסוק דואספת דגנך מכריח אותו שלא לפרש הפסוק דלא ימוש כמשמעו. אבל הוא לא ביאר לנו פירושו הסופי של הפסוק דיהושע. מה הוא ביאור הדברים? היה אפשר לאמר שמחמת מנהג דרך ארץ שצריך להתנהג בו יש לפרש לא ימוש מעין הא דר' יוסי בפירושו של מלת תמיד בפסוק דלחם הפנים. והיינו דפעם אחת ביום ופעם אחת בלילה סגי. ואמנם כך פרשו ר' אמי ור' יוחנן בסוגיא דמנחות דף צט, עמוד ב'. אבל אין הכרח לפרש כן, ויתבאר בסמוך.

ג. בדברי רשב"י צ"ע. שלכאורה הבנתנו הפשוטה בפרשת והיה אם שמוע תצדיק פירושו של ר' ישמעאל. והרי ואספת דגנך בא קודם השמרו לכם. ואם כן משמע שזה בחלק החיובי של הפרשה ולא בחלק השלילי שבה. ואיך שייך לומר שזה בזמן שאין ישראל עושים רצונו של מקום?

קושייה זו ניסה בשיטה מקובצת לברכות, שם, לתרץ דוהיה אם שמוע וכו', קאי אונתתי מטר ארצכם בעתו אבל ואספת דגנך, מכל מקום כיון שישמעו כלל מדלא כתוב ואספת דגנך על ידי אחרים". עכ"ל. וכן בשיטה לר"א אלשבילי (בגנזי הראשונים לברכות). ועיין בצל"ח,

שם, פי' יפה מאד שתחילת הנפילה היא מתוך ביטול תורה. והא דואספת דגנך לרשב"י הוא הקדמה והתחלה לענין השמרו לכם פן יפתה לבבכם וכו'. כמו ואכלת ושבעת [שבפר' עקב הזהיר שמתוך כך יאמר כחי ועוצם ידי וכו']. [וכמו שמצינו שתחלת ההליכה בחוקות ה' היינו העמל בתורה (אם בחוקותי תלכו, עיין ברש"י) כך סובר רשב"י להיפך, חלילה, בענין אם בחקותי תמאסו]. וע"ע בספר סמיכת חכמים על ברכות, שם. וע"ע במהרש"א שם, שהוא טען שפרשת והיה אם שמוע בכללה אינה עסוקה בהתנהגותם של הצדיקים הגמורים כי אם בבינונים. והרי כתוב בפרשה ולעבדו בכל לבבכם ובכל נפשכם. ואילו בכל מאדכם לא כתיב. [כהא דכתיב בפרשת שמע, „ובכל מאדך“]. עפ"י דברי המהרש"א הללו אפשר להוסיף שבוה מובן ג"כ שינוי הלשון בצווי הלימוד. בפרשת שמע שזה בזמן שישראל עושין רצונו של מקום אז הצווי בא בלשון ושננתם. שאז אפשר לו ללמוד בכל כחו. אבל בוה"י אם שמוע בא הצווי בלשון ולמדתם. ותבין. וע"ע בפירוש אהבת איתן לעין יעקב, שם, שהביא מדרש תנחומא פ' נח דפרשה זו השניה דק"ש מיירי בעושיין מצות אבל אין עוסקין בתורה שבע"פ כראוי. ע"ש.

ד. גם צ"ע לרשב"י שפירש שבזמן שעושים רצונו של מקום אז מלאכתם נעשית על ידי אחרים כדברי הפסוק ועמדו זרים ורעו וכו'. נניח שכן הוא בזמן שעושים רצונו של מקום. אבל הרי דבר זה הוא ענין כללי. ומה יעשה אם הלומד הוא חלילה בתקופה של אינם עושים רצונו של מקום? הרי אז לכאורה יצטרך להשתדל להתפרנס ממלאכתו. שאם לא יעשה הוא, מי יעשה עבורו? ואם כן בתקופה דאינם עושין וכו' הרי רשב"י לכאורה יסכים עם ר' ישמעאל. וא"כ במה פליגי? וכן לכאורה להיפך. בזמן שעושים רצונו של מקום ויש זרים שעושים מלאכתם ואין צורך שיעשו הם אז יהא גם ר' ישמעאל סבור שלא יתבטל הלומד כלל שהרי אין לו שום צורך לעבוד ולמה יעבוד? א"כ במאי פליגי? והנראה לפרש הוא שאמנם פליגי בעיקר בהבנת הפסוק של ואספת דגנך. ויתברר בסמוך.

ה. עוד הקשו הראשונים בסוגיא מדברי רשב"י שם לדבריו שהביא ר' יוחנן בשמו במנחות דף צט עמוד ב'. נביא דברי הגמ' שם:

תניא רבי יוסי אומר אפי' סילק את הישנה שחרית וסידר את החדשה ערבית אין בכך כלום אלא מה אני מקיים לפני תמיד שלא ילין שלחן בלא לחם א"ר אמי מדבריו של ר' יוסי נלמוד אפילו לא שנה אדם אלא פרק אחד שחרית ופרק אחד ערבית קיים מצות לא ימוש (את) ספר התורה הזה מפיו אמר רבי יוחנן משום ר"ש בן יוחי אפי' לא קרא אלא קרית שמע שחרית וערבית קיים לא ימוש ודבר זה אסור לאומרו בפני עמי הארץ ורבא אמר מצוה לאומרו בפני עמי הארץ שאל בן דמה בן אחותו של ר' ישמעאל את ר' ישמעאל כגון אני שלמדתי כל התורה כולה מהו ללמוד חכמת יונית קרא עליו המקרא הזה לא ימוש ספר התורה הזה מפיו והגית בו יומם ולילה צא ובדוק שעה שאינה לא מן היום ולא מן הלילה ולמוד בה חכמת יונית ופליגא דר' שמואל בר נחמני דאמר ר' שמואל בר נחמני א"ר יונתן פסוק זה אינו לא חובה ולא מצוה אלא ברכה ראה הקב"ה את יהושע שדברי תורה חביבים עליו ביותר שנאמר ומשרתו יהושע בן נון נער לא ימוש מתוך האהל אמר לו הקדוש ברוך הוא יהושע כל כך חביבין עליך דברי תורה לא ימוש ספר התורה הזה מפיו.

ותוס' הרא"ש לברכות שם, ד"ה ר' שמעון וכו' טען „לאו משום דסבר ר' שמעון שהוא חובה [פי', לא ימוש] דהא איהו אמר בפיו שתי הלחם במנחות דאפי' לא קרא אלא קריאת שמע שחרית וערבית קיים מצות לא ימוש ספר התורה הזה וכו'“, עכ"ד. אבל הרא"ש לא פירש אם אין זה חובה, מה זה? וגם לא פירש במה פליגי ר' ישמעאל ורשב"י.

ובתוס' ר"י חסיד, שם, הוסיף, אלא מצוה בעלמא הוא דקאמר מפני ביטול תורה". ונראה דכוונתו להוסיף דאף שמצד הפסוק אפשר לקיים והגית בקריאת שמע שחרית וערבית, מ"מ יהא מבטל מצות תלמוד תורה אם יהא עסוק בשדה כל היום הגם שקרא ק"ש שחרית וערבית. וצריכים לבאר שיטתו. (ועיין למטה אות יז).

ו. עוד צ"ע המשך הגמ' בברכות, שם, שחילקו בין דורות הראשונים לדורות האחרונים. דורות הראשונים עשו תורתן קבע ומלאכתן עראי זו וזו נתקיימה בידן וכו'. האם יש בזה תגובה להא דר' ישמעאל ורשב"י או ענין אחר הוא, ומענין לענין הוא שמביאו? ונראה בפשיטות שהוא פירוש להא דר' ישמעאל שאמר הנהג בהם מנהג דרך ארץ שהכוונה לעשות תורה קבע ומלאכה עראי.

אכן דבר זה שנוי במחלוקת הראשונים. שיעויין בתוס' הרא"ש, שם, ד"ה ואספת שפירש בשם הר"י שלר' ישמעאל צריך דרך ארץ להיות קבע יותר מתלמוד תורה! והיינו מה שאמרו חז"ל, „יפה ת"ת עם דרך ארץ". פירוש, בנוסף לדרך ארץ. והיינו שהעיקר הוא דרך ארץ ותלמוד תורה טפל לו. ותלמוד תורה יפה עם העיקר. וכדמבואר בתוס' הרא"ש שם עפ"י הגמ' ביבמות פרק החולץ.

אבל ה"ר אלחנן, שם, חולק על הר"י וטוען דודאי צריך תלמוד תורה להיות העיקר. ובמ"ח דברים שהתורה נקנית בהם מצינו שאחד מהם הוא במיעוט דרך ארץ. וכן הביא ממה שאמרו בגמ' ראשונים עשו מלאכתן עראי ותורתן קבע. ע"ש.

והנה המאירי לברכות, שם, פי' שמלאכתו עראי ותורתו קבע היינו דרכו של ר' ישמעאל, והיינו שאף שאמר הנהג בו במדת דרך ארץ לא שיהיו שווים אלא כלומר „שתשתדל כפי מה שיחייב ההכרח ולא שתשקיע כל השתדלותך באלו העניינים ולעולם אם יוכל יקבע זמן להכין צרכי ביתו כדי שלא יהא טרוד בהם כל השנה". ע"ש.

יוצא לכאורה שיש מחלוקת ראשונים אם הגמ' שדורות הראשונים עשו תורתן קבע וכו' הוא בדעה אחת עם ר' ישמעאל (שיטת הר' אלחנן והמאירי) או דפליגי (שיטת הר"י). ולפי זה האחרון (דפליגי) האם יש כאן ג' דעות? או האם שיטת רשב"י בזמן שאין עושין רצונו של מקום היינו שצריך גם דרך ארץ אבל לא במידת קבע, אבל במידת עראי בלבד? ואם כן, יהא שיטה זו וזה עם הא דרשב"י.

גם עלינו לבאר פסקי הרמב"ם בעניינים אלה ולהבין איך שהוא פירש הגמ' דברכות ומחלוקת ר' ישמעאל ורשב"י. אמנם טרם נעיין ברמב"ם יש לברר שיטות האמוראים בגמ' דמנחות דף צט: שהבאנו דבריהם למעלה בתחלת קטע ה. ואח"כ נשוב לסוגיא דברכות ולפסק הרמב"ם.

ז. ר' אמי טען שמדבריו של ר' יוסי במשנה בנוגע ללחם הפנים נלמד לענין חיוב תלמוד תורה בפסוק של לא ימוש. שזה שנאמר לא ימוש... והגית בו יומם ולילה, לאו למימר לא ימוש כלל ואפי' לרגע. אלא שהתורה שלומד תהא ברגילות ובקביעות בכל יום ובכל לילה שילמוד קצתו כדי לקיים מצות לא ימוש. ונראה ודאי שכוונתם שפסוק זה דיהושע, שהוא דברי קבלה, בא כביאור למצות תלמוד תורה דאורייתא. ולא שבא לחדש צווי, אלא בא

לבאר. שצריכים ללמוד יומם ולילה. ופירוש הדבר: פעם ביום ופעם בלילה. ואז יקיים מצות תלמוד תורה.

ר' יוחנן משום רשב"י אמר שאפילו לא קרא אדם אלא קריאת שמע שחרית וערבית קיים לא ימוש. הוא סובר שאין צורך ללמוד פרק מיוחד ביום ובלילה. אלא, מכיון שממילא קורא את השמע כחלק מתפלתו בכל יום כדי לקיים מצות קריאת שמע, כבר קיים גם דין זה דלא ימוש. ובשנות אליהו לפאה פרק א' משנה א' הסביר הגר"א ז"ל שלא דוקא פרשה שלמה ולא דוקא קריאת שמע, אלא הכוונה כג"ל שכיון שצריך לקרות שמע בכל אופן מצד מצות ק"ש אז ממילא קיים גם לא ימוש. וע"ע שגם במהרש"א כן. אבל באמת סגי בתיבה אחת בלבד, דהיינו תיבה ביום ותיבה בלילה. ע"ש. ולכאורה כוונת הגר"א היא דגם לאידך מ"ד, דהיינו ר' אמי, סגי בתיבה אחת. שהרי לכאורה אין בזה מחלוקת בין ר' אמי ור' יוחנן. וכל המחלוקת ביניהם היא בנוגע לקריאת שמע. דלר' אמי, כנראה, לא סגי בקריאת שמע כפי שיתבאר בסמוך. וא"כ צ"ע לכאורה דנהי דאפשר לומר שלר' יוחנן סגי בתיבה אחת והא דלא הזכיר תיבה אחת היינו משום שרצה להורות החידוש של קרא קריאת שמע וכנ"ל. אבל ר' אמי שמזכיר פרק אחד קשה למה לא יזכיר תיבה אחת שזה חידוש יותר גדול!?

בכל אופן, אם סגי בתיבה אחת או לא, נראה שהדבר תלוי. בתורה שבכתב, ששם סגי בקריאה בעלמא אף שזה בלי הבנה, סגי בתיבה אחת שגם תיבה היא חפצא של תורה! אבל בתורה שבעל פה שבעיקרו הוא פירוש והבנת הענין אז בעינן רעיון שלם, ששם הכל תלוי בהבנה ולא במלים. ואיך שייך מצות תלמוד תורה בתיבה בלבד כשאין בתיבה נקודת הבנה בכלל. ואולי משום כך כשאמר ר' אמי אפילו לא שנה כוונתו לתורה שבעל פה ומה שאמר פרק היינו חטיבה שלמה שמביעה בתוכה מושג שלם ורעיון גמור של לימוד תורה. אבל בפרשיות דק"ש סגי באמת בתיבה אחת. וכדמבואר בשנות אליהו שם.

ח. עלינו לעיין יותר במחלוקת בין ר' אמי ור' יוחנן. היה נראה לכאורה לומר שהמחלוקת ביניהם היא אם קריאת שמע היא תלמוד תורה או לא. שלהכי לא סגי בקריאת שמע שחרית וערבית אליבא דר' אמי משום שהוא סובר שאין בקריאת שמע תלמוד תורה. אבל לכאורה אי אפשר לפרש כן מהטעמים והמקורות הבאים.

(א) נתחיל מהראיות המוכרחות ביותר. בגמ' נדרים דף ח, עמוד א, איתא דהאומר אקום ואשנה פרק זה נדר גדול נדר וכו'. והקשו בגמ' הא מושבע ועומד מהר סיני הוא. ותי' דמצד השבועה מהר סיני הרי היה יכול לפטור עצמו בקריאת שמע שחרית וערבית. הרי מוכח בהדיא דידי מצות תלמוד תורה יכול היה לצאת בקריאת שמע.

(ב) בירושלמי ברכות פ"א סוף הלכה ב' אמרו דלרשב"י שתורתו אומנותו אפי' לקרית שמע אין מפסיקין מתלמוד תורה. ואמרו שם טעמיה דרשב"י ,,זה שינון וזה שינון ואין מבטל שינון מפני שינון" ע"ש. פי' מכיון שקריאת שמע הוי ג"כ לימוד אין לבטל לימודו דחביב לו מפני לימוד אחר של קריאת שמע. מוכח דסברי דק"ש הוי שינון, פי' תלמוד תורה.

(1) ידועים מקורות הענין לחלק בין תורה שבכתב ושבע"פ במגן אברהם לאו"ח סימן נ' אות ב' ובשלחן ערוך הרב הל' תלמוד תורה פ"ב, הי"ב - הי"ג. אגב מה שהביאו משל"ה הקדוש בהקדמת בית נאמן עמ' י"ג לא נראה ראיה שחולק בדבר. וכן מה שהביאו בהגהה שם. אמנם בשו"ת האלף לך שלמה להגרש"ק, יו"ד, סי' רנ"ח נראה שסבור דגם קריאת משניות הוי כקריאת תהלים. ע"ש.

(ג) הרי לומדים מצות קריאת שמע ומצות תלמוד תורה מאותם הפסוקים.

(ד) תר"י ושאגת ארי' סימן א' דמחלוקת רב ושמואל אי ק"ש הוי דאורייתא או דרבנן היינו דלכו"ע יש חיוב דאורייתא וכל המחלוקת הוי אי דוקא בפרשה דשמע או כל פרשה שבתורה סגי. מוכח גם מזה שזה דין של קריאת התורה, של תלמוד תורה.

(ה) במשנה אמרו הקורא מכאן ואילך לא הפסיד כאדם הקורא בתורה. ופירשו לא הפסיד הברכות. ומה ענין הברכות אם ק"ש שוב ליכא דעבר זמנה והוא קורא עתה רק כקורא פרשה מן התורה. א"ו דיש שייכות לברכות גם בהקשר של קריאת פרשה מן התורה וזה מפני שאף כשמקיים מצות ק"ש, כשקורא בזמנה, הברכות שייכות לצד תלמוד תורה שבקריאה זו. ואכמ"ל.

ט. באמת, יש לראות בשאלה זו אם קריאת שמע היא תלמוד תורה או לא ב' דעות בבית יוסף לטור או"ח סי' מ"ז מהל' ברכות השחר. והיינו שבגמ' ברכות דף י"א, עמוד ב', איתא שמי שלא ברך ברכות התורה וכבר התפלל שוב לא יברך ברכות התורה שכבר נפטר באהבה רבה. הבית יוסף, שם, מביא דברי הירושלמי בענין זה שהוסיפו תנאי בדבר ואמרו „והוא ששנה על אתר“. והקשה הבית יוסף הרי תמיד אחרי ברכת אהבה רבה הוא אומר שמע וא"כ הרי הוא תמיד, שונה על אתר“. ונתן הבית יוסף ב' תירוצים „(א) ואפשר לומר דכבר אפשר שאינו קורא ק"ש סמוך לאהבה דהא איכא מ"ד בספ"ק דברכות דהא דתנן אמר להם הממונה ברכו ברכה אחת והם ברכו וקראו עשרת הדברות שמע והיה אם שמוע וברכה אחת היינו יוצר אור וא"כ אחר ק"ש אומר אהבה רבה וכל כה"ג איצטריך הירושלמי לאשמועינן שאין ברכת אהבה רבה פוטרת מברכת התורה אלא כשלמד מיד. (ב) ועוד יש לומר דק"ש ותפלה לא חשיבי לימוד לענין זה דדברי תחנונים ותפלה לחוד ודברי ת"ת לחוד. וקריאת שמע כדברי תפלות הוא“. עכ"ל הבית יוסף שם.

הבית יוסף בתירוצו הראשון סובר דק"ש שפיר הוי תלמוד תורה אבל בתירוצו השני הוא סובר לכאורה דאינה תלמוד תורה אלא תחנונים, וכתפלה היא. אבל צ"ע איך יפרנס הבית יוסף את הגמ' דנדרים דף ח, עמוד א' שהזכרנו לעיל, אם לא שיעשה מזה מחלוקת בין הבבלי דנדרים ובין הירושלמי דשנה על אתר. אבל הרי הירושלמי ברכות אמרו זה שינון וזה שינון. וא"כ שוב קשה על הבית יוסף. אמנם נתרץ דעת הבית יוסף בסמוך.

י. קודם כל נפרש שיטת ר' אמי במנחות דף צט, עמוד ב'. למה סובר הוא שאי אפשר לקיים לא ימוש בקריאת שחרית וערבית, הלא אמרנו שיש בקריאת שמע קיום של תלמוד תורה! ותירץ בני היקר ברוך בער נ"י בדרשת הבר-מצוה שלו שבדאי יש קיום של תלמוד תורה בקריאת שמע וכדמבואר בגמ' דנדרים ועוד. אבל קיום זה לא סגי לחיוב דלא ימוש. והיינו משום דחסר בזה משום והגית. דוהגית יומם ולילה מחייב לימוד מחמת מצות תלמוד תורה. ולא סגי בקיום הבא ממילא, מפני שהוא אינו קורא מצד חיוב הלימוד אלא מפני שרוצה לקיים בזה מצות קריאת שמע. ואף דקיום ת"ת יש כאן אבל והגית אין כאן. לקיום לא ימוש ווהגית וכו' צריכים קביעות של לימוד לתכלית הלימוד. רק דר' אמי סובר דלא בעינן קביעות של כל היום כולו וסגי בקביעות מצומצמת של פרק אחד ביום ופרק אחד בלילה. אבל קביעות בעינן.

יא. בדומה להנ"ל אפשר גם לתרץ שלא יקשה תירוצו השני של הבית יוסף הנ"ל כשאמר שק"ש הם כתחנונים לענין זה. דאהבה רבה בעי שונה על אתר ולא סגי בקריאת שמע. והקשינו עליו הלא מוכח דק"ש הוי קיום של תלמוד תורה. רק התירוץ הוא דאה"נ ודאי ק"ש הוא קיום של תלמוד תורה. אבל לא סגי בקריאת שמע להפך ולשנות ברכת אהבה רבה ולעשות ממנה ברכת התורה. והיינו אליבא דהרא"ש [פ"א דברכות אות יג] שהסביר דלירושלמי החיוב דשונה על אתר הוא דוקא בברכת אהבה רבה ולא בברכות התורה ממש. וה"ט דדוקא בברכת אהבה רבה, דלא מתחזי לשם ברכת התורה אלא בשונה על אתר ואם שנה לאלתר אז נראית ברכה לשם עוסק בתורה כמו לשם ק"ש. ע"ש בדברי הרא"ש. ואם כן שפיר יש לומר דאף דיש קיום ת"ת בקריאת שמע מ"מ כיון דנתקנה אהבה רבה כאחת מברכות ק"ש לא ניכר ולא מוכח הדבר שתשמע ברכת אהבה רבה כברכת התורה אא"כ ילמוד ענין אחר חוץ מק"ש להראות ולהוכיח הדבר שאהבה רבה משמשת כברכת התורה. ותיבין.

יב. והנה בגמ' דמנחות הנ"ל יש בהמשך הגמ' העובדה הידועה של ר' ישמעאל ובן דמה בן אחותו של ר' ישמעאל. (הבאנו דבריהם לעיל בריש אות ה'). ויש לפרש שראיתו של ר' ישמעאל מהפסוק דלא ימוש היא שהרי יהושע למד כל התורה כולה ממשה. ומ"מ מצוהו הקב"ה ללמוד יומם ולילה. ואין רגע פנוי ללימוד חכמת יונית. (אגב, בנוגע לעצם הענין של לימוד כל התורה כולה עיין לקמן אות כ"ד).

אכן, יש באמת להבין שיטתו של ר' ישמעאל. האם יש מחלוקת בין ר' ישמעאל ובין ב' המ"ד דלעיל מיניה (היינו ר' אמי ור' יוחנן משום רשב"י)? לכאורה, שכן. שלרשב"י הרי מקיים מצות לא ימוש יומם ולילה במקצת לימוד ביום ומקצת לימוד בלילה (ואפי' ק"ש סגי). א"כ לשיטתו לכאורה יש הרבה פנאי. ואילו לר' ישמעאל אין שהות לחכמת יונית אם כי בשעה שלא יום ולא לילה. ופליגי. אבל צ"ע שבגמ' אין זכר שחולקים בזה.

אמנם במהרש"א שם העיר, הוי מצי למימר ופליגא ארשב"י דלעיל דיומם ולילה אינו רק שחרית וערבית".

דרך זה מפורש בשיטת התוס' למנחות דף סד, עמוד ב' ד"ה ארור באה"ד שאמרו שם „ולמ"ד אפי' לא קרא אדם אלא קריאת שמע שחרית וערבית קיים מצות לא ימוש, משמע דשרי" (פירוש משמע דשרי ללמוד חכמת יונית). א"כ מוכח דתוס' סברי דפליגי ר' אמי וכו' עם ר' ישמעאל דוקא בנקודה זו דהיינו בפירוש הפסוק דלא ימוש.

אבל בשנות אליהו לפאה (הנזכר לעיל אות ז) משמע שהגר"א הבין שאפי' לאידך מ"ד דסגי בפרק אחד בלבד או בקריאת שמע בלבד, היינו דוקא אם יש הכרח הפוטרו מללמוד שאר הזמן. ואם כן, לשיטתו, אין מחלוקת בין הני תרי ובין ר' ישמעאל. דהא גם לר' ישמעאל אם יהיה דבר הכרחי באמת, כמו עשיית איזו מצוה או פרנסתו כמנהג דרך ארץ, אז לא יצטרך ללמוד באותו הזמן ולא יהיה בזה משום סתירה בחובת לא ימוש. דדוקא לחכמת יונית שאינה פוטרתו מללמוד, דוקא לזה יצטרך בן דמה למצוא שעה שאינה לא יום ולא לילה.

מאידך יש לפרש על פי שיטת התוס' (מנחות דף סד) הנ"ל. שהרי ר' אמי הקדים בטענתו לסמוך על דעתו של ר' יוסי במשנה, ואמר שמתוך דבריו של ר' יוסי גבי לחם הפנים

נלמוד להא דלא ימוש. ולכאורה צריך עיון. דהא משמע מדבריו של ר' אמי דאם נפרש כחכמים דפליגי אר' יוסי בלחם הפנים, וסוברים שתמיד היינו בלי הריף, אז נצטרך לפרש גם בלא ימוש שפירושו לא ימוש כלל. וזה צע"ג, דהא איך נדמה יומו של בשר ודם ליומו של לחם הפנים. לכל לומד תורה יש צרכים והכרחים, צרכי הגוף והנשמה, ואם נפרש לא ימוש כמשמעו דהיינו ממש אז לא יהיה אפשר לקיימו כלל. אלא ודאי שאף לחכמים יש „פטורים“. א"כ נראה דבזה פליגי. דר' אמי הבין שלפי החכמים (דפליגי אר' יוסי בהבנת „תמיד“ שבלחם הפנים) לא ימוש... והגית בו יומם ולילה היינו בכל רגע שפנוי לו. ואם יפנה לדברים אחרים מלבד מה שמוכרח לעשות או שמותר לו לעשות, אז לא יקיים חובה זו דלא ימוש. אבל מדבריו של ר' יוסי למד ר' אמי שאפי' אם בזבו זמנו וביטל מלימוד התורה מכל מקום אם רק קרא ק"ש שחרית וערבית לר' יוחנן או פרק אחד וכו' לר' אמי כבר קיים חובת לא ימוש.

לפי ההמשך הנ"ל סבר ר' ישמעאל כ„חכמים“ (דפליגי אר' יוסי) היינו שלא ימוש פירושו בכל רגע מלבד הפטורים וההכרחים. ואין שום היתר או הכרח ללימוד חכמת יונית. וזה שאמר שיבקש בן דמה למצוא שעה שאינה מן היום או מן הלילה.

ודאי שמה שאמר ר' ישמעאל בנוגע לחכמת יונית לא אמר בנוגע לפרנסה עפ"י מנהג דרך ארץ. מכיון שבברכות דף לה עמוד ב' הסביר ר' ישמעאל שלא ימוש היינו במסגרת של תלמוד תורה עם דרך ארץ, שהרי הוא סובר שואספת דגנך הוא מדה יפה ונכונה ללומד התורה, אז אין זה סותר ללא ימוש (כמו שצרכי הגוף כאכילה ושינה וכדומה אינם סותרים). דכך היא דרכה של תורה אליבא דר' ישמעאל. תורה תחייב מנהג דרך ארץ. וא"כ זה חלק מעבודתו לקב"ה. תורה עם דרך ארץ. אמנם כל זה בנוגע למלאכה אבל אינו כן בנוגע לחכמת יונית. חכמת יונית אינה בדין ובהגדרת „דרך ארץ“. אין בזה קיום של ואספת דגנך. ואם כן העסק בחכמת יונית הוא ביטול חובת לא ימוש.

ומתוך עמדתו של ר' ישמעאל במס' ברכות נבין גם דבריו כפי שפירשום בתוס', במנחות דף צט, עמוד ב', ד"ה לא יהו. שבגמ' שם הביאו „תנא דבי ר' ישמעאל דברי תורה לא יהו עליך חובה ואי אתה רשאי לפטור עצמך מהן“. ופירשו בתוס' שם, לא יהו עליך חובה שלא תעסוק אלא בהן ואי אתה רשאי לפטור עצמך מהן שלא תעסוק בהן כלל אלא יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ.

יג. יוצא שיש שאלה איך להבין המשך השיטות בגמ' דמנחות, שם. האם ישנן ג' שיטות שונות או לא. דהיינו האם חולק ר' ישמעאל אדלעיל מיניה או לא. ונראה שיש בזה חילוקי דעות (תוס', הגר"א). הסברנו ב' האפשרויות. גם הסברנו המחלוקת בין ר' אמי ור' יוחנן. וגם הסברנו שיטתו של ר' ישמעאל עפ"י הגמ' דמנחות ועפ"י הגמ' דברכות. טרם נחזור לדברי הגמ' דברכות, ולפסקי הרמב"ם בענין, נפנה קצת לדברי הירושלמי בנוגע ללימוד חכמת יונית.

יד. הירושלמי הוא במס' פאה פרק א' הלכה א' על דברי המשנה: ותלמוד תורה. „שאלו את ר' יהושע [ר' יהושע כאן, ולא ר' ישמעאל] מהו שילמד אדם את בנו יונית [יונית, ולא חכמת יונית] אמר להם ילמדנו בשעה שאינו לא יום ולא לילה דכתוב והגית בו יומם ולילה. והתני ר' ישמעאל ובחרת בחיים זו אומנות. מעתה אסור ללמד את בנו אומנות בגין

דכתיב והגית בו יומם ולילה. רבי בריה דר' חייא בר ווא בשם ר' יוחנן מפני המסורות [יש שפירשו שיוכלו להלשין ואין מבין אותם]. ר' אבהו בשם ר' יוחנן מותר לאדם ללמד את בתו יונית מפני שהוא תכשיט לה. שמע שמעון אמר בגין דו בעי מילפא בנתי הוא תלי ליה בר' יוחנן יבא עלי אם שמעתיה מר' יוחנן. עכ"ל. [אגב, מכאן משמע שר' שמעון בן אבא טוען נגד ר' אבהו שהוא רצה ללמד בתו יונית ולכן תלה הדבר בר' יוחנן. והוא ר' שמעון לא שמעו מר' יוחנן. אבל בירושלמי סוטה פרק עגלה ערופה הלכה טז יש שינוי בלשונם, יבא עלי אם לא שמעתיה מר' יוחנן. פירושו, שר' שמעון מסכים לר' אבהו.]

הטעם השני בירושלמי הוא מפני המסורות דהיינו מלשינות לממשלה, לעכו"ם וכדומה, ולכן באשה שאין חשש כזה, מותר. וצריך עיון, שהרי לפי זה מצד עצם הלימוד (כגון שפה אחרת ולא יונית, או דברי חכמה בעלמא) היה מותר, כמו שמותר ללמוד אומנות. רק השאלה היא האם גם לימוד חכמות ושפות וכדומה הם בכלל ההיתר דאומנות ומטעם ובחרת בחיים שיהיה מזה עזר וסיוע לאומנות שלו. או דישה היתר בעלמא ללמוד החכמות והשפות, לצד זה שבירושלמי. ואף אם אין זה לצורך אומנות. וכמו שאמרו אצל אשה דתכשיט הוא לה. ומה שהביאו מהא דאומנות הוא רק שלא לפרש והגית כמשמעו. וצ"ע.

יש להכיר בכמה שינויים בין הירושלמי לגמ' דמנחות דף צט, עמוד ב'. והם בעיקר ה' שינויים: (א) ר' ישמעאל במנחות ור' יהושע בירושלמי. (ב) בן דמה שאל על עצמו מכיון שלמד כל התורה כולה ובירושלמי אינו מחלק בין למד כהת"כ או לא. (ג) בן דמה בבבלי שאל על עצמו ואילו בירושלמי שאלו את ר' יהושע אודות מי שרוצה ללמד את בנו. (ד) בבבלי דנים על חכמת יונית ובירושלמי על יונית². (ה) בירושלמי העירו עליו מענין הפרנסה ואילו בבבלי מנחות לא העירו עליו. (אמנם אם נצרף ר' ישמעאל דברכות דף לה עם ר' ישמעאל דמנחות דף צט אז יצא חילוק בין פרנסה לחכמת יונית וכמו שביארנו באות י"ב).

טו. תוס' מנחות דף סד, עמוד ב' ד"ה ארור הקשו דהא בגמ' (שם) אמרו ארור שילמד בנו חכמת יונית („רמיזות“, ברש"י שם) ואם כן מה שייך שבן דמה ילמוד חכמת יונית (בגמ' דף צט עמוד ב). ולמאן דאמר (ר' יוחנן) דלא ימוש הוי רק שחרית וערבית, דבקריאת שמע סגי, משמע שמותר ללמוד חכמת יונית. ותי' תוס', שם, דלקרוב למלכות מותר. וכהא דסוטה דף מט עמוד ב' דהתירו לשל בית רבן גמליאל ללמוד חכמת יונית מטעם זה. ושוב הקשו תוס' דאם כן למה לא התיר לו ר' ישמעאל לבן דמה. ותירצו משום שלא היה כל כך צורך ציבור כמו לרבן גמליאל. ועוד תירצו שם שהיו כמה תקופות. ע"ש. ובאמת קשה להלום דברי תוס' בתירוצם הראשון שקרוב למלכות שרי. שהרי אמרו שאצל ר' ישמעאל ובן דמה לא היו כבית רבן גמליאל דלא היה ענין קורבה למלכות וא"כ הרי נשאר בכלל ארור ואם כן למה לא השיב לו רבי ישמעאל לבן דמה דהוא בכלל ארור. ולמה נתן הטעם דלא ימוש. וצע"ג.

(2) הגמ' בבלי מנחות דף סד, עמוד ב' מיירי בחכמת יונית כמו הבבלי מנחות דף צט, עמוד ב'. בירושלמי בין בפאה בין בסוטה מיירי ביונית. התוספתא דסוטה פרק טו ה"ד מיירי בארור והיתר בית רבן גמליאל אבל מיירי ביונית. ואילו בגמ' סוף סוטה דמיירי כמו"כ בארור ודבית רבן גמליאל אבל בחכמת יונית דוקא. ואילו בנוגע ליונית חילקו ואמרו דמותר! (ממש בניגוד לגירסתנו בתוספתא). ועיין עוד בהסברו של הריב"ש בשו"ת שלו סימן מה.

ובאמת, אי לאו דברי התוס', היה נראה לתרץ קושייתם שהאיסור היה על בנו, פירוש שלא ילמד את בנו חכמת יונית. ואילו ללמוד בעצמו לא היה בארור ומ"מ אסר לו ר' ישמעאל מפני שמתבטל מתלמוד תורה ועובר על לא ימוש. ומה שהיה צורך להסביר למה של בית רבן גמליאל היו מותרים, שהרי הם היו מלמדים לבניהם. וזה ברור מדברי התוספתא פט"ו דסוטה ובמיוחד בגמ' דסוף סוטה „אלף ילדים היו בבית אבא . . .” (ואמנם, בכלל צע"ג מה דאיתא התם שחמש מאות למדו תורה וחמש מאות למדו חכמת יונית!)

טז. עכשיו נחזור לסוגיא דמנחות דף צט עמוד ב'. הסברנו שיטות ר' אמי ור' יוחנן דפליגי בנוגע לקריאת שמע. אבל לתרוייהו לא ימוש פירושו שצריך רק פרק אחד ביום ופרק אחד בלילה. והסברנו שיטת ר' ישמעאל דלא ימוש פירושו ממש. לא ימוש כלל. אבל בין לר' אמי ור' יוחנן, בין לר' ישמעאל הרי לא ימוש הוא חיוב. הקב"ה מצוה ליהושע: לא ימוש וכו'. אבל יש עוד מ"ד בגמרא, שם, דהיינו ר' שמואל בר נחמני, והוא סובר שהפסוק אינו חובה כלל, אלא ברכה. ואין ללמוד ממנו כלום: שהקב"ה ברך יהושע שעם כל טרדותיו כמנהיג ישראל עדיין יהיה לו פנאי ללמוד. אבל רש"י שם פירש הברכה בענין אחר. לא שיהיה לו זמן פנוי ללימודו, אלא שאף שלא היה לו פנאי ולא יוכל לעסוק בלימודו מרוב טרדות הציבור ועול הכיבוש וההנהגה, תהיה הברכה שלא ישכח לימודו. „הבטיחו שלא תשתכח תורתו ממנו”.

דברי רש"י (אף שלא ברור לי איך הבין רש"י לפי זה את המשך הפסוק „והגית בו יומם ולילה”) מתפרשים היטב לאור דברי הרמב"ם הל' תלמוד תורה פרק א' הלכה י' שפסק „עד אימתי חייב ללמוד תורה עד יום מותו שנ' ופן יסורו מלבבך כל ימי חיך. וכל זמן שלא יעסוק בלימוד הוא שוכח” עכ"ל. עם ברכת ה' ליהושע שלא תשתכח תורתו ממנו, לא היה שייך לאו זה לגביה.

יז. נחזור עתה שוב לסוגיא דברכות דף לה עמוד ב. יש שרואים סתירה בין דברי ר' שמעון בר יוחי בברכות „אפשר אדם חורש בשעת חרישה וכו' תורה מה תהא עליה” ומה שהביא ר' יוחנן בשמו במנחות דף צט, עמוד ב שאפי' לא קרא אדם אלא ק"ש שחרית וערבית קיים לא ימוש. ועיין בגליון הש"ס למנחות, שם, שמצטט מהש"ך ליו"ד סי' רמ"ו ס"ק א, גירסא אחרת במנחות, דהיינו: א"ר יוחנן משום ר' שמעון בן יהוצדק. וא"כ לא שייך סתירה. ואם נקיים גירסת הדפוס שלנו מ"מ נראה ליישב שאין כאן סתירה. ר"ש בר יוחי בגמ' ברכות בא להגיב על הפסוק של ואספת דגנך. שאי אפשר ללמוד ממנו שיש ענין של דרך ארץ יחד עם לימוד התורה. והוא טוען שאם יתנהג במדת דרך ארץ ויזרע בשעת זריעה ויעשה כל מה שצריך במלאכת האדמה או לא יהיה לו פנאי ללמוד ואין זה דרך נכון ועצה הגונה ללימוד התורה כראוי. ואדרבה „ואספת דגנך” הוא גדר של אין עושין רצונו של מקום! וממילא לא שייך ללמוד משם הוראה המחייבת הנהגה של דרך ארץ. אבל אעפ"כ אין זכר בגמ' דברכות שרשב"י מפרש לא ימוש דהיינו ממש, ושפיר ייתכן שמצד המחייב דלא ימוש יש ענין של לימוד משהו מסויים ביום ומשהו בלילה וסגי ובזה כבר קיים לא ימוש. אבל עדיין תורה מה תהא עליה. פי' שודאי אם כל אחד לא היה לומד כלל ורק קורא ק"ש שחרית וערבית דאי לא היה לתורה שום אפשרות של קיום והמשך. והמסורה היתה ח"ו פוסקת לגמרי. א"כ המחלוקת בין ר' ישמעאל ורשב"י היא בנוגע לדרך הנכונה למי שבא ללמוד תורה. האם יתנהג בלימודה עם מנהג דרך ארץ או לא. אבל המחלוקת במנחות בין רשב"י ור'

ישמעאל הוא מסביב לפסוק דלא ימוש. רשב"י מפרש, כעין הא דר' יוסי גבי „תמיד“ דשתי הלחם, דלא ימוש יקיים גם בקורא ק"ש שחרית וערבית. ור' ישמעאל מפרש, כעין הא דחכמים גבי „תמיד“ דשתי הלחם. רק דכיון דר' ישמעאל סובר שצריך להתנהג עם תלמוד תורה במידת דרך ארץ א"כ זהו קיום של לא ימוש. וכמו שאין סתירה ללא ימוש במה שאוכל או ישן וכדומה, כך אין סתירה במה שעוסק בדרך ארץ של פרנסה. ואם כן אין סתירה בין רשב"י לרשב"י ואין סתירה בין ר' ישמעאל ור' ישמעאל.

יח. אכן יש להתעמק במחלוקת בין ר' ישמעאל ורשב"י בברכות. ר' ישמעאל אומר הנהג בהם מנהג דרך ארץ. ורשב"י חולק אבל אינו אומר באופן חיובי מה שיש לו לעשות. והיה אפשר לפרש אליבא דרשב"י שצריכים לבטוח בה' הזן את העולם כולו בטובו, וללמוד בלי הרף כלל. והפרנסה תבא. אכן שאלתי לעיל אות ד' שהרי בתקופה הכללית שנקראת בזמן שאין עושין רצונו של מקום יש הכרח של ואספת דגנך גם לרשב"י. ואם כן בתקופה כזאת במה פליגי רשב"י ור' ישמעאל. ומאידך ודאי בזמן שיעמדו זרים וירעו צאן ישראל לכאורה גם ר' ישמעאל יודה שילמוד בלי הפסק שהרי זכה ומלאכתו נעשית על ידי אחרים. ואם כן במאי פליגי.

רק נראה שבזמן שאין עושין רצונו של מקום ויש צורך להתפרנס במעשי ידיו אז פליגי רשב"י ור' ישמעאל בענין פרנסה זו. והמחלוקת, כפי שהסברנו, היא מסביב להבנתם ב, ואספת דגנך. לר' ישמעאל עצה טובה והגונה היא אף למי שלומד. ואמנם לר' ישמעאל דרכה של תורה היא עם דרך ארץ. והרי כך מייעץ הפסוק באמרו „ואספת דגנך“. והיינו במנהג דרך ארץ. דבאמת צ"ע לשון זה של „דרך ארץ“, היה לו לר' ישמעאל להשתמש בבטויים אחרים כגון „אלא עסוק בתורה וגם במלאכה“ או בפרנסה וכדומה. ומה זה לשון „מנהג דרך ארץ“. רק שנראה שכוונתו של ר' ישמעאל ל„מנהג המקום“ בפרנסה. פי' דרך כל הארץ בענין זה. והיינו זורע בשעת זריעה וקוצר בשעת קצירה וכו'. לאפוקי מאי? לאפוקי, פת במלח תאכל ועל הארץ תישן וכו' וכו'. שלר' ישמעאל דרך הלימוד הוא יחד עם מנהג דרך ארץ שנוהגים העולם בפרנסתם. באופן הנורמלי והרגיל. אבל בזה חולק רשב"י וטען תורה מה תהא עליה. כיון שהוא מפרש „ואספת דגנך“ כתחלת הפורענות בזמן שאין עושין רצונו של מקום הרי הוא מבין זה במסגרת אחרת לגמרי. אין כאן עצה טובה, ואין מנהג דרך ארץ של ואספת דגנך הדרך הנכונה בלימוד. והגם שייתכן גם לרשב"י שיעסוק בפרנסתו אבל אין זה במידה המרובה הנקראת לרשב"י מנהג דרך ארץ אלא רק כדי סיפוק מזונו, כדי חייו. והיינו בדרכה של תורה כפי שנשנית באבות.

יט. לפי הנ"ל יש להבין שבין לרשב"י ובין לר' ישמעאל יש צורך להתפרנס וחיוב לעשות מלאכה ולא להטיל עצמו על הצבור כעני הנוטל מן הצדקה. ואפי' חסידים הראשונים בעלי בטחון גדולים שהיו שהיק ט' שעות בתפלה בכל יום ושאלו עליהם בגמ' (ברכות דף לב עמוד ב) „תורתן היאך משתמרת ומלאכתן היאך נעשית, אלא מתוך שחסידים הם תורתם משתמרת (פי' שלא תשתכח) ומלאכתן מתברכת. [ובירושלמי תורתן מתברכת (פי' שיוכלו להבין מיד ולחדש בנקל) ומלאכתן מתברכת.] א"כ מוכח שגם חסידים כאלו עשו מלאכה³. רק

(3) נראה מכאן (ברכות לב, עמוד ב) המקור לר"ם הלי' ת"ת פ"ג הי"א „מעלה גדולה היא למי שהוא מתפרנס ממעשה ידיו ומדת חסידים הראשונים היא...“

החילוק בין רשב"י ור' ישמעאל הוא בדרך עשיית המלאכה וממילא בקשר שבין תורתו ומלאכתו של הלומד. לר' ישמעאל יכול לעשות מלאכתו קבע ולרשב"י צריך להיות מלאכתו עראי. החילוקים בין קבע ועראי הם בעיקרם חילוקים של איכות ומהות ולא רק של כמות.

מלאכת קבע היינו במנהג דרך ארץ. מלאכת עראי היינו מלאכה כדי לחיות. מי שעוסק במלאכת קבע יכול לעסוק במלאכתו אפי' כשיש לו כדי מחייתו וכדי לפרנס אנשי ביתו. הוא קבוע במלאכתו ועוסק בה כמה שעות בכל יום והיינו כמנהג כל הארץ. יש מלאכות שדורשות יותר זמן בכל יום ויש שדורשות פחות. וישנן תקופות שונות למלאכות שונות. יש זמן שהאומן או הסוחר או האכר עסוק יותר ויש זמן מן הזמנים שהוא פנוי יותר. אבל הוא עסוק במלאכת קבע תמיד. זו היא הגדרה למלאכתו בדרך כללי. מי שעסוק במלאכת עראי (או, יותר נכון לאמר, מי שעושה מלאכת עראי) אינו עושה כמנהג דרך ארץ ולא דוקא בכל יום מדי יום ביומו. הוא עושה כפי הצורך, ואם אינו צריך אינו עובד. ואם שוב יחסר לו מזון ומחיה אז יחזור לפרנסתו וכשיהיה לו שוב יפסיק וחוזר חלילה. יתכן שלזמן מה יהא טרוד הרבה אבל עצם הגדרת מעשיו היא מלאכת עראי. לר' ישמעאל יהיה מותר לו להתפרנס בריוח, שזה בכוונת הפסוק דואספת דגנך. לרשב"י יהיה מותר לו להתפרנס רק בדוחק ובצמצום.

מתוך כך יש להבין מה שאמרו בגמ' הרבה עשו כר' ישמעאל ועלתה בידם פי' שהצליחו גם ללמוד, אע"פ שעשו מלאכה בקביעות. והרבה עשו כרשב"י ולא עלתה בידם פי' שלא זכו ללמוד כל כך מפני שהיו צריכים לחזור אחר מחייתם שלא קבעו להם מלאכה ולא דרשו לעצמם מעמד מבוסס ויציב. שייתכן שיהא יותר טרוד ויהיה מפריע לו יותר בלימודיו, מה שצריך לבקש לו מחייתו מזמן לזמן. ולא כל אחד מסתגל לחיי צער ודחקות. וגם יחסר לו הרחבת הדעת וכו'. דאלה שיש להם פרנסה מצוייה בריוח יש להם גם מנוחת הנפש וחופש המחשבה להתפנות לדברי תורה. ואלה שדואגים מה ילד יום ומאין תבא פרנסתם אפשר שיצא שכרם בהפסדם. והם הם דברי הגר"ח מוואלאזין ז"ל בנפש החיים ש"הרבה" עשו כר' ישמעאל היינו שלרוב בני אדם הלומדים ניחא יותר כר' ישמעאל ואילו למעט, יחידי סגולה שבכל דור, ניחא יותר דרכו של רשב"י. (וע"ע בעץ יוסף לעין יעקב ברכות, שם, שהביא הא דנפש החיים, דף ט, ע"ש)

וע"ע במהרש"א בברכות, שם, ד"ה הרבה. דהרבה עשו היינו בינוניים שהם מרובים שאינם סומכים על ההשגחה היתירה של ה' עליהם אלא עוסקים בפרנסתם, להם עלתה בידם. אבל להיפך הרבה ניסו לעשות כרשב"י ולא עלתה בידם. אמנם זהו אמור לגבי "הרבה", אבל מעט עשו כרשב"י והיינו הלומדים המופלגים בישיבה ולהם עלתה וצריך להיות ככה כי אחרת לא יצליחו באותה מדה שהם צריכים לה. אבל שזה יצליח צריך להיות צדיק גמור. ולפי זה נמדד לא לפי הכלל אלא לפי כל יחיד ויחיד. ועיין עוד בחידושי הגאונים בעין יעקב, שם, שהוסיף לחלק בין הפרשיות בקריאת שמע.

כ. לפי מה שביארנו אין שום סתירה בין דברי הרשב"י בברכות ומה שאמר רשב"י בנדרים דף מט עמוד ב, "גדולה מלאכה שמכבדת את בעליה". שודאי לא אמר רשב"י שמלאכה אסורה ושיצטרך כל ת"ח להתפרנס מן הצדקה. ואפי' הזוכה לכתרה של תורה, ברמב"ם פרק ג' דתלמוד תורה, היה עסוק במלאכת עראי דבאמת יש בזה תוספת כבוד לת"ח. ומה שסומך לגמרי על אחרים, סובר הר"ם שיש בזה משום חילול השם. אמנם, יעויין בסמוך מאות כה והלאה שיש באמת מדרגות בדבר אפילו אליבא דרשב"י.

כא. לפי הנ"ל (באות יט) נראה שלר' ישמעאל יש לעשות מלאכתו קבע ולא עראי. וא"כ מה שאמרו עשה תורתך קבע ומלאכתך עראי היינו אליבא דאידך מ"ד ולא אליבא דר' ישמעאל. וזה זהה עם שיטת הר"י שהביא בתוס' הרא"ש הנזכר לעיל (אות ו) שלר' ישמעאל צריך הדרך ארץ להיות קבע יותר מהלימוד! אבל ראינו שר' אלחנן (בתוס' הרא"ש שם) פירש להיפך שתורה צריכה להיות קבועה יותר מדרך ארץ. וכן הוא במאירי. שמלאכתו עראי ותורתו קבע היינו דרכו של ר' ישמעאל. ואילו לרשב"י לשיטת הר' אלחנן והמאירי, אין לעסוק אפי' במלאכת עראי. ורק יתמסר לתלמוד תורה בלבד. ובאמת נראה שרשב"י ג"כ סובר כהר' אלחנן וכמאירי. שהרי כשמפרש דברי ר' ישמעאל הנהג בהם מנהג דרך ארץ הוא מסביר „שאם תבא לידי צורך הבריות סופך ליבטל מדברי תורה". עכ"ל. וא"כ צריך לעשות מספיק מלאכה שלא יבא לידי צורך הבריות, ובזה סגי. ותו לא. ולרשב"י נראה דמותר לסמוך על הבטחון שלו ושלא לעשות אפי' מלאכת עראי. וזה צ"ע קצת.

בעיקר צ"ע לפירוש הנ"ל ברשב"י, ר' אלחנן, והמאירי, ממה שהגיב רשב"י אפשר אדם זורע בשעת זריעה וכו'. שלכאורה אין לך קבע יותר מזה, שעושה בעבודת האדמה כל מה שצריך לעשות, והוא הבין שזהו מה שיש לעשות עפ"י ר' ישמעאל⁴. ובכל אופן הבאנו כבר דעת הר"י בענין. ונראה שזה ג"כ שיטת הרמב"ם בדבר. ויתבאר בסמוך, מאות כה.

כב. והנה בהמשך הגמ' דברכות, שם, אחר שאמר אביי הרבה עשו וכו' איתא „א"ל רבא לרבנן במטותא מינייכו ביומי ניסן וביומי תשרי לא תתחזו קמאי כי היכא דלא תטרדו במזונייכו כולא שתא". עכ"ל הגמ'. מתכיפות דברי רבא לתלמידיו מיד אחר הא דאביי דהרבה עשו וכו', נראה שזה כסעד וסיוע למה שאמר אביי. וכוונת רבא הייתה דאם יעשו דוקא אליבא דרשב"י וממילא ישתדלו לבא גם ביומי ניסן ותשרי סוף דבר שיהיו טרודים ועסוקים בעסקי פרנסתם כל השנה כולה. ומאידך, אם יתבטלו מלימודם לימי ניסן וימי תשרי ואז יעסקו בקציר בניסן ובדריכת הגתות והבדים בתשרי (עיין רשב"י) אז יתפרנסו מזה ויהיו פנויים ללמוד שאר השנה. וזהו ממש הוכחה למה שאמר אביי הרבה עשו כר' ישמעאל ועלתה בידם. כנ"ל. שלר' ישמעאל הדרך ארץ של הלומד אינו קבוע לחלוטין כמדה מרובה על מדת לימודו או כמדה מועטת אלא תלוי הוא במחייב התקופה והמציאות שלו. וזה נמדד במנהג דרך ארץ של בני אדם באותה המציאות. ואילו לרשב"י זה נמדד תמיד לפי המדה בה ישתחרר ויהיה פנוי לתלמוד תורה במדה הכי מרובה שאפשר לו ללמוד באותה שעה.

כג. אמרנו לעיל אות יח שלרשב"י אין מנהג דרך ארץ קיים ללומד תורה. ומ"מ ישנם פטורים שונים גם לרשב"י. ולפי הגר"א בשנות אליהו (עיין לעיל אות ז ואות יב) שבמנחות צט, עמוד ב כשאמר ר' יוחנן בשם רשב"י שקיים לא ימוש אפי' בק"ש שחרית וערבית, פירש הגר"א כשהוא טרוד במצוה וכדומה אז סגי כשקורא ק"ש. דגם לרשב"י ישנם פטורים. וודאי שבכגון דיהושע שהיה טרוד בצרכי ישראל ובכיבוש הארץ והנהגת העם היה מקיים לא ימוש בק"ש וכו'. אבל במדת דרך ארץ לא נפטר לרשב"י וכנ"ל. וזה אם נפרש כהגר"א. אבל אם

(4) יתכן שאליבא דר' ישמעאל דאמר הנהג בהם מנהג דרך ארץ שיש בזה קיום וענין מיוחד בארץ ישראל שבה מיירי בפסוק. דשם העוסק בעבודת האדמה וממילא בבנין הארץ מקיים גם מצות יישוב א"י לשי' הרמב"ן. ואילו בחוץ לארץ זה ענין של פרנסה גרידא. אכן מדברי הגמ' לא משמע שזה שהפסוק בארץ ישראל קאי יהוה איזה נ"מ בנוגע למצוות ת"ת. וצ"ע. וע"ע בחידושי החתם סופר לסוכה דף לו עמוד ב ד"ה דומה לכושי.

נפרש בגמ' דמנחות אליבא דתוס' מנחות סד, עמוד ב (עיין לעיל אות יב) אז מלא ימוש אין ראייה, וכנ"ל. אבל מ"מ ודאי שיש פטורים גם לרשב"י וזה ברור. ואף דלרשב"י, לתוס' הנ"ל, כדי לקיים לא ימוש סגי בק"ש שחרית וערבית, ולכן יש אפשרות גם ללמוד חכמת יונית לרשב"י אי לא משום דהוא בכלל ארור, אשר לזה יש נ"מ אם הוא קרוב למלכות או לא, כדמבואר בתוס' שם, נראה דזה דוקא אם הוא כבן דמה שכבר למד כל התורה כולה אבל אם עדיין לא למד כהת"כ אז תורה מה תהא עליה כדאמר רשב"י בברכות. ואמרת כל זה שלא יהא קשה אתוס' דלרשב"י איך אמרו תוס' דמותר, נהי דאין חסרון בלא ימוש כיון דאי בעי פטר נפשיה אבל הרי לרשב"י אפי' מנהג דרך ארץ אינו דרך, דתורה מה תהא עליה. אם כן גם לימוד חכמת יונית כן. א"ו נראה לתרץ לתוס' ולומר דנ"מ אם כבר למד כהת"כ או לא למד עדיין.

כד. והשתא דאתינן להכא יש לעיין באמת בעצם הרעיון של לימוד כל התורה כולה. דאיך שייך דבר זה הלא ארוכה מארץ מדה ורחבה מני ים. וכל שמתעמק יותר יודע ומבין יותר ואין לה לא קץ ולא תכלית. ומה זה שאמר בן דמה, כגון אני שלמדתי כהת"כ?! ובס"ד בל"נ בבית יצחק הבא אנסה לדון בדבר זה ובשיטות הפוסקים בענין. גם אדון בדברי הר"ן בגמ' נדרים דף ח, עמוד א. וכמה הערות ביסודות של הל' תלמוד תורה, לבאר גדרי המצוה. אמנם טרם אסיים חלק זה נדון רק בשיטת הרמב"ם בהא דברכות ובהא דמנחות.

כה. הלח"מ, לר"ם הל' תלמוד תורה, פ"א ה"ח, שאל הרי הרמב"ם פסק בשתי הלחם כחכמים ולא כר' יוסי. ובגמ' משמע שדוקא מדבריו של ר' יוסי נלמוד שאפי' לא קרא אלא פרק אחד שחרית וכו', אבל מדבריו של חכמים לכאורה נלמוד דאדרבה צריכים ללמוד בלי הרף ולא ימוש ממש דהיינו אפי' לרגע. וא"כ למה פסק הרמב"ם כר' אמי דפרק אחד סגי. וע"ש מה שתירץ ונראה דדוחק הוא.

אבל צ"ע אם באמת פסק הר"מ כר' אמי או לא. ואלה הם דברי הר"ם שם (פ"א ה"ח):

כל איש מישראל חייב בתלמוד-תורה, בין עני בין עשיר, בין שלם בגופו בין בעל יסורין, בין בחור בין שהיה זקן גדול שתשש כחו. אפילו היה עני המתפרנס מן-הצדקה ומחזור על-הפתחים, ואפילו בעל אשה ובנים – חייב לקבע לו זמן לתלמוד-תורה ביום ובלילה, שנאמר: והגית בו יומם ולילה (יהושע א, ח).

ובאמת נראה שהרמב"ם מבין בגמ' מנחות, שם, שיש מחלוקת בין אלה (ר' אמי ור' יוחנן) שלומדים מדבריו של ר' יוסי גבי לחם הפנים ובין אלה שלומדים כהחכמים דלחם הפנים (והיינו ר' ישמעאל). [והיינו שהרמב"ם יהא כצד התוס' מנחות סד עמוד ב ולא כצד הגר"א בשנות אליהו]. והרמב"ם פסק כר' ישמעאל בזה כמו שפסק כחכמים בהל' תמידין ומוספין. דלר' יוסי סגי בפרק אחד ביום ואפי' יש לו פנאי ללמוד יותר. אבל הרמב"ם לא הזכיר דבר זה, לא ק"ש שחרית וערבית ולא פרק אחד. הרמב"ם מדבר בקביעת עתים ללמוד ביום ובלילה. ונראה שאה"נ אם יש לו פנאי צריך הוא ללמוד תדיר. אבל אם הוא עסוק וטרוד בדאגות פרנסה אלו, כשהוא עני, או בדאגת ריוח כשהוא עשיר, או אם הוא טרוד מרוב מיחושיו, ויסוריו מעכבין על ידו או שהוא זקן שתשש כחו ואינו יכול לסבול יותר או קיים לא ימוש גם להבנת החכמים בדבר אם ילמוד בזמן שנשאר לו (דהיינו כשאינו טרוד). דכמו שלחכמים יש זמן לאכול וגם לישון, כך יהיו מודים, עפ"י שיטת ר' ישמעאל דברכות, דהנהג

בהם מנהג דרך ארץ. דיש גם פנאי לפרנסה ואפי' לפרנסה בריוח, בקביעות, ושאר זמנו ילמוד. וזהו אליבא דר' ישמעאל במנחות. ולא כר' אמי ור' יוחנן וממילא מסולקת קושית הלח"מ, דאין כאן קושיא כל עיקר.

דבר זה בולט ממה שכתב הרמב"ם בתתו משל לדין שחייב אדם לשלש זמן לימודו. ואלה הם דברי הר"ם שם (פ"א הי"ב):

כיצד? היה בעל אמנות והיה עוסק במלאכתו שלש שעות ביום ובתורה תשע, אותן התשע קורא בשלש מהן – בתורה שבכתב, ובשלש – בתורה שבעל-פה, ובשלש – מתבונן בדעתו להבין דבר מדבר

ואם כן דוגמתו של קביעת עתים הוא מי שהיה עסוק במלאכתו, שהיה בעל אומנות, שלש שעות ביום. וזה בקביעות, בכל יום. ושאר הזמן דהיינו תשע שעות הוא קובע לתורה. הרי ראינו שלרמב"ם (א) הבין בלא ימוש דהיינו לא ימוש כלל. וילמוד כמה שאפשר. (ב) שיש לו לעסוק בפרנסתו בקביעות. והקביעות היינו בכל יום, בין אם הוא צריך לזה כדי מחייתו בין אם זה רק להרויח יותר. ואין זה סתירה או חסרון בקיום שלו ב"לא ימוש". רק שאר הזמן הפנוי לו ילמוד. אבל אם יבזבז שאר זמנו לא יהא מקיים "לא ימוש" . . . והגית בו יומם ולילה".

כו. אמרתי שלרמב"ם בפ"א יש "היתר" של מלאכתך בקביעות. ובאמת אין הרמב"ם מזכיר את החז"ל ד"עשה תורתך קבע ומלאכתך עראי" עד פרק ג', במקום שדן במה שהוא קורא לו "כתרה של תורה". ואם באנו לשאול כיצד פסק הרמב"ם במחלוקת (שבגמ' ברכות לה, עמוד ב) בין ר' ישמעאל ובין רשב"י גבי ואספת דגנך, היינו עונים דבנוגע לעצם החיוב של תלמוד תורה הוא פסק כר' ישמעאל. ויכול לנהוג עם תורה במנהג דרך ארץ בפרנסתו. אבל מי שרוצה לקיים מצות תלמוד תורה כראוי אז ינהוג כר' שמעון בר יוחי. והיינו בלי מלאכת קבע וכפי שביארתי באריכות כבר (אות יט). והר"ם בפסקו הוא לא כרשב"י, ר' אלחנן והמאירי, אלא כהר"י שהבאנו לעיל (אות א ואות כא) מתוך תוס' הרא"ש לברכות, שם. לר' ישמעאל יכול להיות לו פרנסת קבע. ולרשב"י לא. והר"ם מחלק בין החיוב היסודי ובין הקיום האפשרי והראוי. ולכן חילק הרמב"ם באמת את הפרקים. שבפרק א דן בעצם החיוב ובפרק ג דן בקיום המצוה כראוי. והא"לך מדברי הרמב"ם בפ"ג ה"ו:

מי שנשאו לבו לקים מצוה זו כראוי ולהיות מכתר בכתר-תורה – לא יסיח דעתו לדברים אחרים, ולא ישים על-לבו שיקנה תורה עם העשר והכבוד כאחת. כך היא דרכה של תורה פת במלח תאכל, ומים במשורה תשתה, ועל-הארץ תישן, וחיי צער תחיה – ובתורה אתה עמל. ולא עליך הדבר לגמר, ולא אתה בן-חורין לבטל ממנה; ואם הרבית תורה – הרבית שכר. והשכר לפי הצער.

דוקא כאן אמר הרמב"ם שלא יסיח דעתו לדברים אחרים ודוקא כאן אמר הרמב"ם שלא יחשוב שיקנה תורה עם עושר וכבוד כאחת. כך היא דרכה של תורה פת במלח וכו' וחיי צער תחיה ובתורה אתה עמל וכו'. וכהמשך מזה מביא הרמב"ם בהל' ז':

שמה תאמר: עד שאקבץ ממון, אחזר ואקרא; עד שאקנה מה-שאני צריך ואפנה מעסקי, ואחזר ואקרא – אם תעלה מחשבה זו על-לבך, אין אתה זוכה לכתרה של תורה לעולם; אלא עשה תורתך קבע ומלאכתך עראי, ולא תאמר: לכשאפנה אשנה – שמה לא תפנה.

והעיקר שכאן הוא מזהיר (למי שנשאו לבו לקיים מצות ת"ת כראוי) עשה תורתך קבע ומלאכתך עראי. וכהסבר לזה הוא מתאר בסוף הלכה ט' שם: „ומסיר התאוות ותענוגי הזמן מלבו ועושה מלאכה בכל יום מעט כדי חייו אם לא היה לו מה יאכל ושאר יומו ולילו עוסק בתורה“. א"כ ברור שמלאכת קבע הוא מלאכה בכל יום ויום בין אם יש לו כבר כדי חייו בין אם אין לו. אבל מלאכת עראי היינו שעושה רק בעת שאין לו מה יאכל אבל אם יש לו אינו עושה כלום אלא לומד תורה כל היום כולו. אמנם הרמב"ם בהל' י', שם, ממשיך להזהיר שאע"פ שמי שרוצה להיות מוכתר בכתר תורה ולקיים מצוה זו כראוי ירצה ללמוד בלי שום מפריע מ"מ אסור לו להתפרנס מן הצדקה דזה חילול השם ובזיון התורה וכו'. ע"ש.

כז. יוצא שהר"ם מביא שיטת ר' ישמעאל, תורה עם מנהג דרך ארץ, בפרק א' בקשר לעצם החיוב של תמוד תורה. ושיטת רשב"י, תורת קבע ומלאכת עראי בלבד, שלא יצטרך להתפרנס מן הצדקה, בפרק ג' בקשר לקיום המצוה כראוי, ולהיות מוכתר בכתר תורה.

כח. והשתא דאתינן להכא יש לעיין אם מה שהר"ם אומר בפ"ג מהל' תלמוד תורה זהה עם מה שאומר בסוף הל' שמיטה ויובל. בהל' ת"ת פ"ג מיירי במי שרוצה לקיים מצות ת"ת כראוי ולהיות מוכתר בכתר תורה. ובהל' שמיטה ויובל (פי"ג הי"ב) הוא אומר:

יב ולמה לא זכה לוי בנחלת ארץ ישראל ובביזתה עם אחיו מפני שהובדל לעבוד את ה' לשרתו ולהורות דרכיו הישרים ומשפטיו הצדיקים לרבים שנאמר יורו משפטיך ליעקב ותורתך לישראל. לפיכך הובדלו מדרכי העולם לא עורכין מלחמה כשאר ישראל ולא נוחלין ולא זוכין לעצמן בכח גופן. אלא הם חיל השם שנאמר ברך ה' חילו. והוא בריך הוא זוכה להם שנאמר אני חלקך ונחלתך: יג ולא שבט לוי בלבד אלא כל איש ואיש מכל באי העולם אשר נדבה רוחו אותו והבינו מדעו להבדל לעמוד לפני ה' לשרתו ולעובדו לדעה את ה' והלך ישר כמו שעשהו האלהים ופרק מעל צוארו עול החשבונות הרבים אשר בקשו בני האדם הרי זה נתקדש קדש קדשים ויהיה ה' חלקו ונחלתו לעולם ולעולמי עולמים ויזכה לו בעה"ז דבר המספיק לו כמו שזכה לכהנים ללוים. הרי דוד ע"ה אומר ה' מנת חלקי וכוסי אתה תומיך גורלי.

ונראה שזכוי זה של דבר המספיק לו הוא על ידי אלה שתומכים תורה כמו זבולון ליששכר דזה אינו בגדר מטיל עצמו על הציבור ומתפרנס מן הצדקה. (וע"ע בר"ם בפירושו לאבות פ"ד מ"ה).

והנה שבט לוי הוא ענין של ייחוס משפחתי אבל הצד השווה עם הנבדל הזה שבא לעמוד לפני ה' לשרתו ולעבדו הוא במסגרת של לימוד התורה והרבצת התורה. שהרי העבודה והשירות במקדש לא שייך לזה שהרי אינו מלוי. וממילא יוצא שיש כאן מדרגה נוספת והוא שפרק לגמרי עול החשבונות הרבים. וזה ממש היפוך מדת דרך ארץ של ואספת דגנך. דאינו עושה מלאכה כל עיקר. וכשבט לוי לגבי נחלה. שאין לו חלק ונחלה כל עיקר. ומקבלים חלקם מה' ע"י מתנת אחרים.

אז יש באמת לר"ם ג' מדרגות במצות תלמוד תורה:

(א) מדת ואספת דגנך לר' ישמעאל שמלאכתו קבע והוא המינימום של לימוד בחיוב.

(ב) מדת רשב"י של הרוצה לקיים מצות ת"ת כראוי ולזכות לכתר תורה שתורתו קבע

ומלאכתו עראי.

(ג) מדת זה שהוא כשבת לוי ממש שאינו בדרך ארץ כלל. והוא נתקדש קדש קדשים.

ויש להוסיף שאמנם יש מדרגה שלישית בתלמוד תורה כדאמרו. אבל הר"ם מזכירו דוקא בהל' שמיטה ויובל. והיינו מפני שהמדרגה הזאת (השלישית) לא תתחייב מצד לימוד התורה. דבזה, בהל' לימוד תורה, הרי כתר של תורה הוא שיא המצוה. אבל המדרגה השלישית היא מפאת עבודת ה' להיות מובדל וכולו לה' כשבת לוי. אמנם ודאי שעיקר העבודה הזאת יהיה בלימוד התורה. וזה מביא למדרגות נעלות מאד. ונתקדש קדש קדשים.

(5) וכדברי הספרי, למשל, שמזכירים המשך הפסוקים „ואהבת... והיו הדברים... שע"י לימוד התורה הוא מוסיף אהבה להקב"ה. [אגב, מה שלא הזכיר הר"ם דבר זה בהל' יסודי התורה (אף שכן הביאו לספרי הנ"ל בסה"מ), נראה לי משום שאינו יכול לתלות דבר שנשים ג"כ מחוייבות בו (והיינו אהבת השם) בדבר שאינן מחוייבות בו, ואולי אף אסורות בו במידה מסויימת (והיינו תלמוד תורה). על כן ביקש הר"ם דבר השווה לכל נפש שיביא לידי אהבת ה' והיינו העיון בטבע].